

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 143
(18418)

2013 чылдың
ДЕКАБРЬ 10,
вторник
Садар өртээ хостуг

email: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

МААДЫРЛАРНЫҢ ЧЫРЫК АДЫН САКТЫП...

Дайынчы езулал.

Декабрь 9-та Ада-чурттуң Маадырларының хүнүн Тыва Республикага демдеглээн. Маадырларның алдар-адын тып, ол хүн республиканың редилге албан черлеринге рес-дидим чоруктуң кичээл-

дерин» болгаш класс шактарын эрттирген. Кызыл хоорайның Тиилелге шөлүңге Ада-чурттуң Улуг дайынынга амы-тынындан чарылган маадырларга тураскаал кылдыр чечектерни салган. Ук хемчегге ТР-нің Чазаның кежигүннери, ТР-нің

Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаттары, сайыттар болгаш албан черлериниң, ведомстволарның удуртукчулары, чер-черлерде дайын чөрүлдээлериниң киржикчилери, хоочуннар болгаш студентилер, өөреникчилер киришкен.

Ада-чурттуң Улуг дайынының Маадырларының хүнүн 2007 чылдың февраль 28-те В. Путинниң доктаатканы федералдыг хоойлу же кириген өскерилгелериниң түңнелинде байырлап эгелээн. Ооң мурнунда 1769 чылдарда ийги Екатерина бо хүнде Тиилелге Ыдык Георгийниң орденин тургускан. Ынчан орден-биле дайын-чаага шылгараан, эрес-дидим дайынчыларны шаңнаар турган.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазының оралакчызы Михаил Козлов, Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн, дайынчы шимчээш-киннерниң хоочуну Омак Ондар дээш, өскелер-даа маадырларның чырык адынга сактышкынны кылып, аныяк-өскенни Ада-чурттуң камгалакчыларын утпайн, оларны кезээде сактып чоруурунче кыйгырган.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдуң даалгазы-биле 2010 чылда дилээш-

кин ажилдарының түңнелинде, 50 чыл эрткенде, 4 дайын хоочуннарын Ада-чурттуң Улуг дайынының Ордени-биле шаңнаан. Делегейде ады-сураа билдингир апарган эрес-дидим дайын киржикчилери — чаңгыс чер-чурттугларывыс Шумов алышкыларның бирээзи Александр Шумов декабрь 15-те 100 харлаанын демдеглээр. Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры Василий Янчаттың тараачын-арат ажил-агыының удуртукчузу болуп бистин аравыста чурттап чорууру өөрүнчүг. Совет Эвилелиниң Маадырлары Александр Семирацкийни, Василий Брагинни, Кечил-оол Түлүштү, Чүргүй-оол Хомушкуну, Михаил Бухтуевти дээш, өскелерни-даа төрөөн чону, төрөөн чурту утпайн, оларның чырык адын бедик көдүрүп чоруур.

Дайын-чаага бажын салган ада-өгбелеривиске мөгейгиниң демдээ — кажыыдалдың минутазын Тиилелге шөлүңге кылган. Ол-ла хүн кежээкиниң 5 шакта Тыва культура төвүңге маадырларга тураскааткан байырлыг концерт болган.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Чигис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Айтырыңар,
харыылап берээли

Декабрь 12 —
дыштаныр хүн бе?

2013 чылдың декабрь 12-де Россияга РФ-тиң Конституциязының 20 чылын демдеглээр болгай, ол дыштаныр хүн бе?

Ындыг айтырыгны номчукчулар салып турар. Россияның төөгүзүнде Конституция хүнү дыштаныр хүннерниң бирээзи турган болгай деп сагындырып турарлар база бар.

Ийет, 20 чылын демдеглээривис Конституцияны 1993 чылдың декабрь 12-де хүлээп алган. Чурттуң ынчангы Президентизи Борис Ельцинниң 1994 чылдың сентябрь 19-та үндүрген Чарлы-биле ону күрүне байырлалының хүнү кылдыр чарлаан. Шак ынчаар 12 чылдың дургузунда Конституция хүнү дыштаныр хүн болуп келген.

2005 чылдың январь 1-ден эгелеп ол хүннү чүгле төөгүлүг хүн деп санааш, Күрүне Думазы Күш-ажыл кодекизинге эдилге киригенинден ажил хүнү апарган. Ындыг болганда ол хүннү дыштаныр деп санаан хоойлунуң чок болганындан ол ажил хүнү кылдыр санаттынар.

Ындыг-даа болза Күрүне Думазы Күш-ажыл кодекизинге чогуур эдилгени база катап киригеш, дыштаныр хүн кылдыр эдер деп планнап турар. Ол дугайын журналистерге Күрдуманың конституция хоойлужудулгазының болгаш күрүне тургузуунуң комитетиниң даргазының оралакчызы Дмитрий Вяткин дыңнаткан. Бо чылын Үндезин хоойлунуң 20 чылын барымдаалааш, депутаттар ындыг план тургузуп турган хире.

Декабрь 12-ге чедир Күш-ажыл кодекизинге эдилге кириер хоойлу хүлээп алыры ам болдунмас хире. Четтикпес хире. Дмитрий Вяткинниң чугаалап турары-биле алырга, хоойлунуң төлөвилелин баштай Думаның чөвүлелинге кириер, ооң соонда Думага бирги, ийги болгаш үшкү номчулгалары-биле хүлээп алыр, ооң соонда Федерация чөвүлелинге чугаалажыр. Аңаа сайгарган соонда ат салыр кылдыр Президентиге кириер.

Ынчангаш бо чылын Конституция хүнүнде дыштаныр дээни болдунмас. Ындыг-даа болза Күрдуманың үстүнде адаанывыс комитетиниң даргазы Владимир Плигин Дума чоорту чогуур эдилгени хүлээп алыр, 2014 чылдан эгелеп дыштанырывыс магат деп тайылбырлап турар.

ИТАР-ТАСС-тың
дыңнадыгларындан.

Маадырларга сактышкынның чечектерин салып турары.

Саң-хөө яамызы кичээнгейге алган

Декабрь 5-те Россияның Саң-хөө яамызын-
га чөвүлел хуралына РФ-тиң субъектилеринин
удуртукчулары киришкен. Сайыт Антон
Силуанов Тываның Баштыңы Шолбан Кара-
оолдуң саналынче улуг кичээнгейни салган.

Россияның Саң-хөө яамызының мониторингинин
түннели-биле бюджет күүселдезинин талазы-биле
республика дең-дески чоруун көргүскен дээрзин ол
демдеглээн, чүге дээрге регионунуң Чазаа бюджет
политиказын харысалгалыг чорудуп турар. «Кол
айтырыглар Тываның өске девискээрлерде чок болуп
турар онзагай талаларының ужурунда — деп, Шолбан
Кара-оол чугаалаан. — Социал чарыгдалдарның үлүү
аажок улуг. Чижээ, 17 хар чедир назыйлыг кижилерин
саны 100 муң ажыг, уруглар садының оочурунда 16,5
муң уруглар бижиттинген. Чаа уруглар садтарын тудар
дээрге чылыг энергиязы чедишпес. Оон аңгыда чер
шимчээшкинеринин айылы база байдалды чидиг-
лендирип турар».

Шолбан Кара-оол РФ-тиң Саң-хөө яамызындан
Тываның онзагай талаларын барымдааларын дилээн.
«Бодувустун талавыстан федералдыг бюджеттен ал-
ганы рубль бурузу дээш акша бурузун эң ажыктыг
ажыглаанывысты бадыткаан отчетту бээринге белең
бис. Акша-хөреңгини кайы хамаанчок төтөгелээр
чоруктарга эң шыңгыы хемчеглерни ал турар бис» —
деп, Антон Силуановка Тываның Баштыңы бүзүрөткен.
РФ-тиң сайыдының Тываның айтырыгларынче
кичээнгейни угландырганын чогулгалыг байдал деп,
Шолбан Кара-оол санап турар.

Мөөрейлерге идепкейлиг киржир

Федералдыг грантылар алырының мөө-
рейинге кирир социал уjur-дузалыг теле-
вилелдерни белеткээринге дузаны хөй-ниити
каттыжышкыннарынга көргүзерин Тываның
Баштыңы яамыларга болгаш ведомстволарга
хүлээндирген.

Коммерция эвес организациялар-биле кады
ажылдажылга дугайында дугуржулгаларны чарар,
аңаа эрге-хоойлу, информастыг болгаш деткимчениң
өске-даа хевирлери кирер. Ол кады ажылдажылганы
канчаар тургузуп алырын коммерция эвес органи-
зацияларның болгаш Тываның Чазааның төлээлери
Шолбан Кара-оолдуң даалгавы-биле эртип турар ха-
мааты ниитилел черлери-биле кады ажылдажылганы
сайзырадырының айтырыгларынның талазы-биле Чазак
Даргазының оралакчызы Артур Монгалга болган чөвү-
лел хуралга сайгарып чугаалашкан. Аңаа Тываның
коммерция эвес организацияларының төлөвилелдери
Президент болгаш федералдыг деңнелдин өске-даа
мөөрейлеринге чер албайн турарының чылдагаан-
нарын тодараткан. Мөөрейге болгулаан аштырыш-
кыннар хөй-ниити каттыжышкыннарының регионун
амыдыралына идепкейлиг чоруун чавызадыр дээрзин
айтканнар.

Чөвүлел хуралга адаттыг сан-түннер езугаар
алырга, социал эгелекчи чоруктарны деткиринин
талазы-биле Владимир Путинниң тургускан шаңчалы-
ның мөөрей шилилгезин Тываның коммерция эвес 147
санныг организацияларындан чүгле ийи-чаңгызы эртип
турар. Эртпейн турарының кол чылдагааны — доку-
ментилерни негелдеге дүүштүр долдурбайн турары.

Бо ажылды моон соңгаар экижидеринин талазы-
биле шийтпирни хүлээп алган. Коммерция эвес органи-
зацияларның болгаш Чазактың тургузулгаларының
аразында ажылды башкаарын Тываның Хөй-ниити
палатазы боттандырар болза чугула деп, чөвүлел
хуралдың киржикчилери санааннар.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Орук шимчээшкенин дүрүмүн хажытканы дээш

Чөөн-Хемчик кожуунунуң оруктарга айыыл чок
чорук талазы-биле күрүне инспекциязының орук шим-
чээшкенин дүрүмүн хажыткан дээш үндүрген 100
рубль хемчээлдиг торгаалдарын барымдаалыг дээр-
зин баштай Чөөн-Хемчик кожуун суду, оон соонда
ТР-ниң Дээди суду боттарының шийтпирлери-биле ба-
дыткаан. Суд органнарыңче орук инспекторларының
37 доктаалдарына хамаарыштыр удурланышкынны
кожуунунуң прокуратуразы кириген турган. Баштайгы
удурланышкынга хамаарыштыр судтун шийтпир-
үнген соонда артак 36 удурланышкыннарын про-
куратура дедир кыйгырып алгаш барган, ынчангаш
орукка эмин эрттир дүрген чорааны дээш 100 рубль
хемчээлдиг торгаалдарны 37 чолаачылар төлээр
ужурлуг.

Торгаалдарны онаап тура, кожуунунуң орук инспек-
торлары болгаш суд органнары орук шимчээшкенин
киржикчилеринин айыыл чок чоруун магадылаар,
оларның кадыына болгаш тынына айыыл байдалын
чайладыр сорулганы удуртулга болдурган.

Лариса САНДАН.

Каң-оол ДАВАА:

«Россияның Үндезин хоойлузу субъектилерге конститусчу эки эргелерни берип турар»

ТР-ниң Дээди Хуралының (парла-
ментизинин) Даргазы Каң-оол
Тимурович ДАВАА-биле Конститу-
циялар дугайында бо чылдың октябрь
айда чугаалашкан бис. Ол ужура-
жылганы интервью хевирлиг кылдыр
«Шын» солунга парлаан.

Бөгүн ол темага чугаавысты улам-
чылаар-дыр бис. Чүгле чугаа бо удаа
тодаргайы-биле Россия Федерациязының
Конституциязының, оон чурттуң субъекти-
леринге конститусчу тургузугну доктаадып
тургузарына уjur-дузазының дугайында
болур.

— Россияның амгы Конституциязын
20 чыл бурунгаар хүлээп алган. Ол
чурттуң политиктиг болгаш экономиктиг
тургузушкунунуң белең эвес чылдары
болган. Силер чурттуң Конституциязы
ол үени төлөптиг эрткен деп бодаар
силер бе?

— Бир эвес төөгүнү алыр болза, 20 чыл
дээрге, аргажок бичии үе-дир. Чугаалажып
турарывыс үениң иштинде Россияның ха-
маатыларының чаа салгалы доругуп өзүп
келген. Ол чалыы хамаатылар чурттуң
Үндезин хоойлузу езугаар мырыңай соң-
гуур эргелиг апарган. Аныяктар Конститу-
цияның магадылап турары хостуг болгаш
демократтыг Россияның талалакчылары
болбайн канчаар.

Чурттуң Конституциязы эртен 20 чыл-
дың шыналдазын төлөптиг эрткен деп
санаар мен.

— Сөөлгү чээрби чыл дургузунда
Россияга эки-даа, багай-даа болууш-
куннар болуп турган...

— Ийе, ол ындыг. Чижээ, эрткен чүс
чылдың 90 чылдарының ийиги чартында
чурт экономиктиг хоозуралдан чаа-ла үнүп
орда, акша-төгерик үнези хенертен дыка
кудулаан — дефолт болду. Оон соонда
он чыл дургузунда Россияны катап эконо-
миктиг күш кирип чорда, делегейге
саң-хөө буураашкыны эгеледи. Ындыг
турбуже, Россия делегейде төлөптиг черни
ээлеп турар.

Россияның үзел-бодалдарын болгаш
сонуургалдарын делегей чурттары амгы
үеде хүндүлөп болгаш үнелеп турар апар-
ган. Ынчалза-даа ол чээрби чылдың иш-
тинде Соңгу Кавказ девискээринге дайын
база чоруп турган деп чүвени утпаалы.

— Ол девискээрге чөрүлдээр
Россияның чаа Конституциязын хүлээп
алыр мурнунда-ла эгелээн турган.

— Россияның Конституциязын хүлээп
алыр бетинде Чечняның, Татарстанның,
Саха (Якутия) база Тываның Конститу-
циялары хүлээп алдынган турган. Олар
дөгереги — национал республикалар.
Ынчан улуг чурт политиктиг бустуушкунуң
ийинге турган.

Россияның чамдык субъектилери фе-
дералдыг төптүң кошкан, оон үре-түн-
нел чок национал болгаш регионалдыг
күрүне политиказын база кол-ла чүве
— эрге-чагырганың федералдыг болгаш
регионалдыг органнарының аразында
эргелерни болгаш бүрүн эргелерни то-
дазы-биле аңгылап турар хоойлужулга
актыларының чок болуп турарын ажылап
алгаш, боттарына хөй эргелерни болгаш
хосталганы алырын бодаан. Чечня мыры-
ңай Россиядан аңгылап, бот-догуннаан
аңгы күрүне тургусканының дугайында
чарлаан.

1993 чылдың декабрь айда Россияның
чаа Конституциязын хүлээп алган. Маңаа
Россия Федерациязының субъектилеринин
Конституциялары кол бодаалдар талазы-би-
ле чурттуң элээн озалдап хүлээп алганы
Конституциязынга чөрүшкерттиг болуп
турганын демдеглээр чугула. Чижээ, Тыва
Республиканың 1993 чылдың октябрь айда
хүлээп алган Конституциязында Россияның
Конституциязынга болгаш федералдыг
хоойлужулгага дүүшпейн турар 59 чүүл
илереттинген. Оон чамдык чүүлдеринде
Россияның составындан үнер эрге, дайын
болгаш тайбың айтырыгларын шийтпир-
лээр, шериг-хүлээлге дугайында хоой-

ТР-ниң Дээди Хуралының (парла-
ментизинин) Даргазы К.ДАВАА.

луларны хүлээп алыры, онза байдалды
республика девискээринге кириери дээш,
өске-даа чүүлдер көрдүнгөн турган. Ону
ынчан Россияга тургустунган турган на-
рын ниитилел-политиктиг байдал-биле
тайылбырлап болур.

— Россия Федерациязының 1993
чылда хүлээп алган Конституциязы
чурттуң бүдүн-бүрүн чоруун камга-
лаарына улуг уjur-дузалыг болган деп
бодал-биле чөпшээржир силер бе?

— Чөпшээржир мен. Ол чылдар-
да чуртта нарын политиктиг байдал,
Россияның субъектилеринин «бот-
догуннаашкыннарының чыскаалдары»,
Соңгу Кавказ девискээринде тус чер
дайыннары чурттуң бүдүн-бүрүн чоруунга
айыылды ылап-ла тургузуп турган. Ынчал-
за-даа Россия Федерациязының Консти-
туциязын хүлээп алган соонда, ол ышкаш
субъектилеринин хоойлуларын федералдыг
хоойлужулгага дүүштүр эде көрүп эге-
лээн соонда, байдал экижиң эгелээн.

Маңаа республиканың Конституциязын-
че эдилгелерни Улуг Хурал — Тыва Рес-
публиканың Конститусчу шуулганы 1994
чылда-ла кирип эгелээнин демдеглээр
онза чугула. 1995 чылда тыва Конституция-
же барык 60 хире эдилгелерни кириген
турган. Бистин республика Үндезин хоой-
лузунда карышкартарны эдер талазы-биле
Россияның хамык регионнарын ынчан-на
мурнап каалкан.

— Ол үеде Россияның субъектилери
боттарының хоойлуларында феде-
ралдыг хоойлужулгага карышкар
чүүлдерни, шынап-ла, шыңгызы-биле
эдиң эгелээн. Ынчалза-даа чамдык по-
литиктер амгы үеде күштүг болуп турар
Үндезин хоойлузе тодаргай өскерилге-
лер кирир үе келген деп бодалды база
илередиң турар.

— Россияның Конституциязына улуг
өскерилгелер кириген херээ чок деп са-
наар мен. Мен Россия Федерациязының
Президентизи Владимир Путинниң «Үн-
дезин хоойлу хамык хүлээп алдынып турар
хоойлуларның аразындан эң турум хоойлу
турар уjurлуг» дээн сөстөринге бүрүнү-
биле катчыр мен.

Беш чыл бурунгаар Дмитрий Медведев
чурттуң Президентизи тургаш, Россияның
Конституциязынче шыңгыы өскерилгелер
кирир дугайында санал кириген. Россия-
ның Президентизинин бүрүн эргелеринин
хуусаазын 4 чылдан 6 чыл чедир, а Күрүне
Думазының депутаттарының хуусаазын 4
чылдан 5 чыл чедир узаткан эгелээшкенин
Федералдыг Хуралдың ийи палатазы —
Күрүне Думазы биле Федерация Чөвү-
лели деткээн. Бо өскерилгелер бистин
үениң негелделеринге дүгжүп турар деп
бодаар мен.

— Россияның чамдык политиктери
национал республикаларны дүжүрүп
кааптарын саналдап турар. Силер,
Россия Федерациязының бир субъек-
тинин удуртукчуларының бирээзи,

ындыг саналга кандыг харыы бе
болур силер?

— Россияның Конституциязының ү-
згези федералдыг тургузуг система
көрүп турар. Чуртка кончук берге 1993
чылдарда, чаартылгалар чылдары
федералдыг төп Россияның субъектил-
биле амыр эвес чугаалажышкынна
болгаш политиктиг дугуржулгалар
кылып тургаш, федерацияның болгаш
субъектилеринин эрге-чагырга органна-
ның бүрүн эргелерин конституцияның
гелделеринге дүүштүр бистин чуртуву
федеративтиг тургузуун чаартып ал-
турган. Ам ону үрээр дээн бодал-б
чөпшээрешпес мен, оон кадында Рос-
сияның Үндезин хоойлузу 20 чыл дургузу
чединишкенин ажалдап турар. Чур-
хөй-ниити чөпшээржилгеи тургуст-
ган. Ынчангаш мен ындыг саналдар-б
чөпшээрешпес мен.

Бир эвес бистер Россияның күчү
чоруун улгаттырар дээр болзувусса,
дерализмниң амгы хевир-биле чурт-
болгаш чурттуң Конституциязының суб-
тилерге берип турары бот-башкар
болгаш харысалгалыг чорукту ажыл-
ужурлуг бис. Мен амгы федерализм
моон-даа ыңай сайзырадыр деп бод
биле чөпшээржир мен. Россияның суб-
тилери федералдыг органнар-биле дем-
ажылдап тургаш, боттарының конститу-
эргелерин ажылгаар, а ол ышкаш бот
рының хүлээп ап турар шийтпирлери да
харысалгалыг болур уjurлуг.

Россия Федерациязының Консти-
циязы бистин Үндезин хоойлуус бол
Ынчалза-даа хамаатыларның хөй кез
Конституцияны эки билбес болуп тур-
Шак ындыг улус күрүне албан черлерин
база бар...

— Ындыг бодал-биле чөпшээржир
мен. Ынчалза-даа ол байдалды өске
тир дээш ажилдаар апаар. Мен б
даарымга, Россия Федерациязының
Конституциязының 20 чылы бисти
амыдыралывыста бар бо четпести эд
ринге уjur-дузалыг болур.

— Бир эвес республиканың күрү-
албан черлеринин ажилдакчыларын
хамаарыштыр алыр болза, олар хамаа-
күрүне албанынче шыналда дужаап кир-
турда, Россия биле Тываның Конституци-
ларының дугайында айтырыгларны ыяап-
салыр. Бир эвес депутаттарга хамаары-
тыр алыр болза, Россияның Конституция
бистин эң чугула чөпшээрэс турар уjurлуг.

— Каң-оол Тимурович, Россияны
Конституциязының 20 чылына тура-
кааткан ажилдар ТР-ниң Дээди Хур-
лына эртер бе?

— Россияның Конституциязының 2
чылына тураскааткан ажилдар планы
га атты салган мен. Ол езугаар хамы
депутаттар боттарының шийлип алган
школаларга Конституцияга тураскаатка
кичээлдерни бо чылдың сентябрь 1-д
эрттирген. Мен уругларга ындыг кичээлде
Дээди Хуралга эрттирдим. Оон ажылың
Күрүне Думазының депутаттары баз
киришкен.

Бо хүннерде ажилдар уламчылап ту-
рар. Конституцияга, оон 20 чылына тура-
кааткан кичээлдерни база катап эрттири
эгеледивис.

Парламентинин аппарадының ажил-
дакчылары Конституцияга тураскаатка
электроннуг фото-чуруктарны белеткээр
Үндезин хоойлу дугайында лекциялар
ны тыва-орус дылдарда бижээн. ТР-ни
Дээди Хуралының (парламентизинин)
сайтызында «Россия Федерациязының
Конституциязының 20 чылы» деп тускай
арынны ажиткан. Оон Россияның Үндезин
хоойлузунга тураскааткан чүүлдер-биле
таныжып болур.

Бистер, депутаттар, чурттуң Консти-
туциязынга, а ол ышкаш өске-даа хоойлулар-
га хамаатыларның хамаарылгазын болгаш
идегелин быжыглаар уjurлуг бис.

Юрий ДАРБАА
чугаалашкан.

РФ-тиң Чазаанга Тываның Баштыңының чугаазы: саналдар, бодалдар

ТЫВАНЫҢ ҮНҮН ДЫҢНААН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Россияның Чазааның хуралына чугаазын улуг сонургал-биле номчудум. Республиканың кидиг айтырыгларын регионун удуртукчузу чогуур кижилерниң кичээнгейинче чедирген, олар бистиң чаагы сорулгаларывысты ам-на дыңнаан деп бодаар мен.

Шолбан Валерьевич бо удаада чыгыс эвес удаа чугаа келген бодалын, бичи-даа бистиң республикавыстың чоргазын бүгү чурттуң эр-хажыктарына ажыктыг кылдыр чыгарыны эргежок чугулазын ол база катап доктаады. Ону кичээнгейлиг көөр болза, аажок болгаш депшилгелиг бодалар, ону төп чер черле кичээнгейинчи боор. Чаңгыс чижек. М-54 автомобиль оруун Хандагайтыже алааш, Моолче кирирге Рос-

сия күрүнениң аргыжылгазына ажыктыг болурун бадыткаан-даа херээ чок.

Бодум көдээ ажыл-агыйга ажылдап чораан кижилер болгаш, дарганың бо талазы-биле чугаазын улуг сонургал-биле танышпас аргам чок болган. Россияның составына Тываның төөгүзүнге бир дугаарында мал бажының өзүлдезин дайын чылдарының муруну деңгелинге эрткен чылын чедиргениниң дугайында дыңнатканы дыка шын. Республиканың хову-шөлдеринде оъттаан малдың көвүдээни — оон көскү херечизи. Ылаңгыя бистиң Мөңгүн-Тайга кожуунда дыка хей аныяк оолдар, кыстар малдан кедилгичүве чок дээрзин биле берген, ол ажыл-үүлени бүдүрүп турарлар. Бо чылын хойнуң болгаш өшкүнүң баш саны Тывада 1 миллион ажа бергенин РФ-тиң Чазаак кижигүннери дыңнаан-дыр.

Ш.В. Кара-оолдун «Эгелеп чо-

руур фермерлерни болгаш өг-бүлелерниң мал фермаларын деткириниң программаларын 2012 чылда күүсеткениниң түңнели-биле Тыва Россияның үш эң тергии регионнарының санынга кирген» дээни сеткилимге аажок таарышкан. Хөгжүлдениң базымнарының Тывада дүргөдөп турарының бадыткалы бо.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, регионун удуртукчузунун үнүм дыңнаан, Россияның эң «хеймер» булуңуна ам-даа улуг дузаны чедирер дээрзинге идегел бар. Оон иштинде мээң бүгү назыда бараан болуп келгеним көдээ ажыл-агый улам сайзыраарына улуг бүзүрелдиг мен.

Эрес-оол СААЯ, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, совет болгаш көдээ ажыл-агый органнарының хоочуну.

Мөңгүн-Тайга кожуун.

БУЯННЫГ ҮҮЛЕ-ХЕРЕКТІ ДЕТКИЛИНЕР

Чоокта чаа өг-бүлелер болгаш чаштар эргелерин камгалаарының талазы-биле республиканың «Бадма» хей-ниити организациязы тургустунган. 2013 чылдың 7 айның 25-те хей-ниити организациязының тургузукчулары сонургалдыг кижилер чыылган ишти хуралга оон уставын хүлээп алышаан, баштаар чериниң кижигүннерин сонгаан. Тургузукчу-ру Чимисмаа Эрелчин — экономик эртемниг, Долаана Монгуш культура ажылдакчызы, Ирина Макарова — филолог башкы олар чаштар черниң кижигүннеринге тургуткан. Олар үжелээ мындыг хей-ниити организациязы чугула рек-тир деп түңнелди үндүргеш, кылды эгелээш, боттарының ша-көпөөн чыып тургаш, чогуур документи-лерни четчелеп, Тыва республиканың Юстиция яамызын-кизелеткен.

Организацияның кол сорул-дугу — хей ажы-төлдүг болгаш ыдырал байдалы чединмес бүлелерге, инвалид уругларлыг бүлелерге дуза, деткимче черери. Бөгүнгү байдалды алгаш өр болза, ыңдыг өг-бүлелерге үнө деткимчени көргүзүп, акшадар-биле дузалап турары шын. Ылаңга-даа амыдыралы чединмес болгаш ылаңгыя инвалид уруглар-га өг-бүлелер кайнаар-даа хаара түнмаан, боттарының берге байлыгына алзып, дунда-ла башкаш оруп турарлар. Инвалид өг-бүлелерге болгаш сонур-аа аайы-биле кайнаар-даа хаара түнмаан боор.

Үстүнде бергелерни сөс кырын-эвес, амыдыралдан эки билер, дыг бергелерге таваржып чо-дан, хей ажы-төлдүг болгаш чаа хей-ниити организациязының тур-гукчулары байдалды өскертти-рулганы салган. Боттары ышкаш-тын байдалда өг-бүлелер катчып тургаш, арга-сүмө солчуп, инвалид өг-бүлелерге өөредип-кижизидип, а-ажылга чаңчыктырып, боду а-биле бир-ле чүүлду кылып ир кылдыр өөредирин күзеп турарлар. Ындыг буянныг үүле-ректі эгелеп турары канчап-даа үлдүг.

«Бадма» деп адын адаан түң утказын тайылбырлаар-мындыг. Төвүт дылда алаң-тос-орге «тулаа чечээ» дээн. Тулаа-орге амыдырал-дыр (берге, на-

рын байдалдыг өг-бүлелерге ха-маарыштыр алырга), алаң-тос че-же-даа тулаада болза, оон дазылы быжыг, хир-чамга алыспайн, бой-дусту чаражы-биле каастап турар чечек. «Адынарны шын шилзэн-дир силер. Адынарга төлөтүг болунар. Амыдыралдың бергеле-ринге дүжүп бербейн, быжыг ту-руштуг чорунар» — деп, чагыс-сөзүн бергеш, Буян башкы буянныг үүле-херекче йөрзөп, чаа тургу-стунуп турар организацияга өмөк-дөмөк болзун дээш 30 муң рубль-биле деткээниге авалар дыка-ла өөрзөн. Оон аңгыда Шагаан-Арыг-дан сайгарлыкчы Зоя Викторовна Сандыева, Владимир Борашович

өөредилгезин чорудар тускай эртем-ниглер-биле база чугааны чорудуп турар.

Ноябрь айда «Бадма» хей-ниити организациязы тургустунганына тураскааткан баштайгы таныш-тырылга байырлалын эрттирген. Аңаа Кызыл хоорай мэриязының социал, өөредилге департаменти-лериниң, ИХЯ-ның назы четпээн-нер-биле ажыл инспекциязының, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының төлээлери киришкеш, демниг ажыл-даарын аазап, «бадмажыларга» суй белектерни сөңгөп, салган сорулга-зын ыяал-ла чедип алырын күзеп, чылыг сөстөрү чугаалаан. Тыва Үндезин культура төвүнүн дирек-

Ада-иелерниң улуг дилээ — доктаа-мал чыгып, аралажып-чугаалажып, арга-дуржулга солчуп, янзы-бүрү хем-чеглер, мастер-класстар эрттирер, оюн-тоглаа организаастаар клуб дарый херек.

Ооржак, Бүрөн-Хем школазының директору С.М.Лопсан болгаш өске-даа эки сеткилдиг кижилер улуг дузаны көргүскен, моон сон-гаар-даа кады ажылдажылгага бе-ленин илергейлээн.

«Бадма» хей-ниити организа-циязы тургустунгаш-ла, ажыл-херек-терже дорт кирипкен. Бир дугаа-рында олар инвалид ажы-төлдүг ада-иелер-биле «төгерик столду» дүвүредип турарын, кандыг дуза кымга херегин, кандыг хемчеглер-ни организаастаары чугулап дээрзин аңаа ханызы-биле сайгарып чугаа-лашканнар. Ада-иелерниң улуг дилээ — доктаамал чыгып, ара-лажып-чугаалажып, арга-дуржулга солчуп, янзы-бүрү хемчеглер, мас-тер-класстар эрттирер, оюн-тоглаа организаастаар клуб дарый херек. Ынчангаш ону шийтпирлээр ажылды чорудуп эгелей берген. Оон аңгыда чорудуп ада-иелерге инвалид уругларны бажыңнарында инвалид уругларны ырактан харылзажып өөренир ар-гаже хаара тудары чугула дээрзин ада-иелер санал-оналынга илерет-кен. Ону чедип алыры-биле кожуун, сумуларның чагыргалары, школа-дирекциялары-биле дугуржулгалар-ны кылып эгелей бергенер. Ынчан-гыш кожууннарже үнүүшкүннери-ни кылып, ортехника-биле хандыар деткиччилерни дилеп, уругларның кадыкшылын хайгаараар болгаш

тору Алдар Тамдын ажылдаарына таарымчалыг өрээлди аңгылап бер-ген. Невролог эмчи Альфия Кадыр-ооловна мергежилиниң аайы-биле дуза кадарына беленин, деткичи-лээрин дыңнаткан. Адвокаттар бол-гаш юристер төлевир чокка эрге-хоойлу талазы-биле консультация бээрине дузалаарын аазаан.

Чоокку үеде кылып чорудар ажылдарның планы тургустунган. Россияда болгаш даштыкыда ат-сураа билдингир аларган модель Наталья Водянованың «Ажык чү-ректер» деп төлөвилелинге даянып, ачы-буян акцияларын организаастаар; кадыкшылы багай уругларга көр-дүнгөн ойнаар шөлчүгөштерни тур-гузарын чедип алыр; кожууннарже үнүүшкүннери уламчылап, удуртук-чулар-биле дугуржулгаларны чору-дар; инвалид уругларны өөредирин-ниң аргаларын тодаргайлап дугуржур дээш, өске-даа.

Буянныг үүле-херекке киржир күзөлдиг, бай-ышдалдыг кижилерни деткиччилеп, «Бадма»-биле харылзажырын республикада бир ду-гаар коммерциялыг эвес хей-ниити организациязының удуртукчулары, аарыг-аржык ажы-төлдүн ада-иеле-ри идегел манал турарлар. Буянныг үүле-херекти деткип, дуза кадарга, оон буяны муң катап эглип келир дээрзин утпаалынар.

Светлана БАЛЧЫР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫННАРЫ

Тыва Республиканың чедишкен назылыг чурт-такчыларының чамдык бөлүктөрүнүн шинчилгезин 2013 чылда организаастыг доозарының дугайында 2013 чылдың сентябрь 24 №341-р Кызыл хоорай

2011 чылдың ноябрь 21-де «Россия Федерациязының кадыкшыл камгалалының үндезиннеринин дугайында» №223-ФХ Федералдыг хоойлунун 46 үчүлүн, 2012 чылдың декабрь 3-те Россия Федерация-зының Кадык камгалал яамызының «Чедишкен назылыг чурттакчыла-рының чамдык бөлүктөрүнүн шинчилгезин эрттиреринин чурумун ба-дылаарының дугайында» №1006н дужаалын удуртулга болдургаш:

1. Чедишкен назылыг чурттакчыларның чамдык бөлүктөрүнүн шинчилгезин эрттирер ажылдакчыларның ат-сынын кириген күш-ажылчы коллективтерниң даңзын дүүштүр Тыва Республиканың яамыларының, ведомстволарының, муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының удуртукчулары №1 капсырылга езу-гаар:

— Тыва Республиканың чедишкен назылыг 21, 24, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 45, 48, 51, 54, 57, 60, 63, 66, 69, 72, 75, 78, 81, 84, 87, 90, 93, 96, 99 харлыг чурттакчыларының чамдык бөлүктөрүнүн шинчилгезин 2013 чылда эрттиреринге деткимчени көргүзүр;

— ажылдакчыларның даңзын оларның чурттап турар черинде Тыва Республиканың медицина организациязынче №2 капсырылга езугаар кирир.

2. 2013 чылдың сентябрь-октябрь айларда шинчилге чорудары-ның планын №3 болгаш 4 капсырылгалар езугаар күүседирин Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округ-тарының удуртукчуларына сүмелээр.

3. Бо айтышкынны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солун-нарга парлаар.

4. Бо айтышкынның күүселдезинге контролду Тыва Республи-каның Кадык камгалал яамызына дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы—Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Бүгү-россияның «Саглаңна-ла, арга-арыг!» акциязын Тыва Республикага эрттиреринин дугайында

2013 чылдың октябрь 3 №358-р Кызыл хоорай

Долгандыр хүрээлелди камгалаарының чылынга дүүштүр база республиканың чурттакчылыг черлеринин девискээрин ногаанчыдар болгаш чаагайжыдар, өзүп орап салгалдың экологтук кижизидилге-зин боттандыраар, арга-арыгга хумагалыг болурунга оларны чаңчык-тырар сорулгалыг Бүгү-россияның «Саглаңна-ла, арга-арыг!» акция-зын 2013 чылдың октябрь 4-те эрттирерин-биле:

1. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары октябрь 4-те Бүгү-россияның «Саглаңна-ла, арга-арыг!» акциязынга идепкей-лиг киржир.

2. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнарына мун-ципалдыг тургузугнуң девискээрлеринге арга-ыаш өзүмнерин тарып олуртурунун талазы-биле массалыг хемчеглерни боттандыраар.

3. Тыва Республиканың девискээринге «Саглаңна-ла, арга-арыг!» акциязын эрттиреринин талазы-биле хемчеглерниң планын бадылаар.

4. Бо айтышкынны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солун-нарга парлаар.

5. Бо айтышкынның күүселдезинге контролду Тыва Республи-каның Чазааның Даргазының бирги оралакчызы М.С. Козловтун секретариатына дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А. ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин—«Хладокомбинат» ААН-ниң акцияларының 51 хуу-зун хуужударының негелделеринин дугайында

2013 чылдың сентябрь 30 №355-р Кызыл хоорай

2012 чылдың ноябрь 15-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) «Күрүне өнчү-хөреңгизин 2013 чылда хуужудары-ның планын (программазын) болгаш 2014-2015 чылдарда баш удур санаашкыннарын бадылаарының дугайында» №1671 ДХ-1 доктаалы-га болгаш 2011 чылдың ноябрь 14-те Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының негелде-леринин дугайында шийтпирлерни белеткээринин болгаш хүлээп алы-рының дүрүмнерин бадылаарының дугайында» №669 доктаалыга дүүштүр:

1. «Хладокомбинат» ААН-ниң акцияларының бөдүүн 9052 акция-лардан тургустунганы 51 хуузу бүгү-ниитиге саналдаарының аргазын езугаар садарының хевири-биле хуужудар.

2. Доктаадып тургузары болза:

— садыглаашкынның эге өртөөн 2013 чылдың май 14-те рынок өртөөн тургусканының дугайында отчетка дүүштүр 11570000 (он бир миллион беш чүс чеден муң) рубль хемчээлге;

— баштай кириген «Эвээжедиринин базымы» саналдың өртөөн чии-гедиринин хемчээлин 1 хуу, ол 115700 рубль болур;

— «Аукционнуң базымы» федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварыл-гада өртөкти өстүреринин хемчээлин 1 хуу, ол 115700 рубль болур.

3. Бо айтышкынны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы—Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Шолбан Кара-оолдун Тываның Баштыңы албан-дужаалга ажылдап келген үезинде эң эки түннелдерлиг, чоннуң талазындан деткимчени калбаа-биле алган, херек кырында боттанып турар ажил-херээ «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилели дээрзин ооң ажил-чорудулгазын шүгүмчүлөксээр кижилер безин чугаалап турар. Төлөвилелдин чогумчалыг болганының чажыды чүдөл? Бо төлөвилелдин чедишкенин көргүскен декабрь 6-да «Сүбөдей» спорт комплекзинге ажыттылган делгелгениң көрүкчүлеринин чамдызының бодалы мындыг.

Алексей Маадыр-оол, Кызыл хоорайның хоочун чурттакчызы:

— Күштүг ССРЭ үезинде безин бо делгелгеде ышкаш тыва кижилеринин боттарының холу-биле кылган мындыг хөй, мындыг янзы-бүрү национал аш-чемни, идик-хепти көрүп көрбээн мен. Чүү-даа бардыр. Бичии уругларның бопук идикчигештеринден, аңдарык думчуктуг кадыг тыва идиктерге чедир. Ак чем аймаа мырыңай эндерик-тир. Чон ажылдап өөрени берген-дир. Сөөлгү үеде солун-сеткүүлге хөй бижип турар «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин салдары-дыр деп бодаар-дыр мен.

Владимир Бойко:

— Мээң ачам бөрт, унты идиктер даараар чораан киж. Чажырып даараар. Совет эрге-чагырга үезинде ындыг кижилерни «олуртуп» каар-даа чыгыты турган болдур ийин. Оларның ындыг ажылын хоойлу-дүрүмге дүүшпес, ажылдап алган акшазын күш-ажылчы эвес орулга дээр. Мээң ачам бо шагда чурттап чораан болза, даараан бөрттерин, унтыларын мында делгеп алган садып турар боор деп бодаар-дыр мен. Ачамның шеверин дөзевээн, чевен болганым хомуданчыг-дыр. Оон башка маңаа садыгланып турбас мен бе. Тыва национал идик-хеп, чем аймааның хөйүн магадаарым аажок. Творог садып алдым. Кара-оол дарга эр хей-дир. Республикага сайгарлыкчы чорукту бедик деңгелче докүлдүрүп үндүрүп келген.

Николай Ооржак, хууда ажил-агыйлыг:

— Пенсияже үнгеш, Кызыл хоорайда уруг-дарыымче чоокшулап, дачаларже көжүп келгеш, ында каш малым азырап өстүрүп чоруур мен. Кара-оол дарганың арга-сүмези-биле боттандырып турар «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин делгелгеи бо-

лур дээрге, сонуургап чедип келдим. Делгелгеде колдуунда көдээниң араттары кижип турар чүве-дир. Чамдызы-биле чугаалаштым. Төлөвилелге кижирешкени дээш акша дузазы-биле ажил-агыйын бут кырынга тургузуп алганнары бар-дыр. Кара-оол дарганың эгелээни төлөвилелдин дугайында чогуур черлерден билип алгаш, арат ажил-агыйын тургузар бе деп-даа бодал сагыжымга кирер. Ажы-төлүм-биле сүмележип көөр бе? Делгелгениң кижикчилеринин бүдүрген продукциязын көргөш, **тыва кижичүндээ** шыдаар-дыр деп бүдүү иштимде чоргаарланып тур мен.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин кижикчилери болгаш көрүкчүлери каш-даа кижичиле чугаалаштым. Кайгамчыктыг чүве көңгүс бөдүүн болур деп мерген угаан-

тор төлөвилелиниң ачызында күрүнөдөн 300 муң рубль акша дузазын алган. Юбилян Лойгунуң арат-фермер ажил-агыйы инек азырап өстүрүп, ооң сүдүн болбаазырадып турарындан аңгыда, Таңды кожууннуң чамдык араттарындан сүттү чыып, ону Кызылда «Тыва сүт» бүдүрүлгеге дужаап турар. Тыва таракты бистиң өгбелеривистиң шаг-шаандан ажыглап келген аргалары-биле кылып турарын Юбилян хөөред (боду чугаакыр кижичорду). Часкаар-ла, хой-өшкү төрүп, оларның сүдүндөн авамның кылып турганы тарактың чаагай амданы аксымга чайгаар-ла билдинип келди. Бүдүргени таракты Лойгу садыгларга дужаап турар.

— Хөй садып алыр-дыр бе? — деп айтырарымга:

— Бир садыгга хүнде 15-

Араттарның бүдүрген аш-чем аймаа.

ныглар шаг-төөгүде чугаалаан. Тываның Баштыңының саналдаан төлөвилели база көңгүс бөдүүн-дүр, ооң чажыды база. **Тываның чону чүнү-даа кылып шыдаар, республиканың хөгжүлдизинге херек шупту чүве төрөөн чуртувуста бар деп бүзүрелге «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилел даянган-дыр.**

БҮЗҮРҮЛ

Губернатор төлөвилелинге бүзүрөп, аңаа кижип, ооң деткимчезин ап, ажил-агыйын шуудайды бергеннер дугайында.

Одалга суугулары бүдүрүп, оларны чуртталга бажыңнарынга, албан-организация черлеринге тургузуп турар «КРОКК Энерго» КХН-ниң суугулары сонуургап көрүп турган аныяк оол-биле чугаалажы бердим. Таңды кожууннуң Кызыл-Арыгдан Юбилян Лойгу «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилел үнер мурнуу чарында хууда мал-маганын азырап, ооң ачызында амыдырап-чурттап чораан. Төлөвилел дугайында билип алгаш, аңаа кижиринин байдалы-биле таныжып, ажил-херекке ажыктыг дээрзинге бүзүрөй берген. Ынчангаш бо 2013 чылдың эгезинде арат-фермер ажил-агыйны тургускан. Бергелер бар-даа болза, Юбиляның ажил-херээ чоорту шуудап орат. Губерна-

20 шил таракты дужаарымга, дөгөрезин садып алгаш баар — деп, ол бүзүрелдиг харыылады.

Тыва национал ак чемниң шынарынга негелделерни ооң шынарын хынаар чогуур органнар бадылап каан, хыналданы эрткеш, негелделерге дүүштүр сүт продукциязын бүдүрери, садып-саарары арат кижинин бодундан кончуг хамааржыр дээрзин Юбиляндан билип алдым.

Бо ажил-ишчи, эрес-кежээ эр арат-фермер ажил-агыйын ам-даа сайзырадыр сорулгалыг. Ынчангаш «КРОКК Энерго» КХН-ниң суугулары, оларның шынарын сонуургап турганы ол.

— Бистиң кол продукциявыс сүт, чазын инектер төрүп, сүттели бээрге, көвүдээр. Ооң бетинде дериг-херекселди тургузуп, ажилдаарын шенээр херек — деп, ол чугаалады. — Ажыл-агыйымга 5 ажилчын немей хүлээп алыр мен. Ажылга Чонну хаара тудар албан чери таваарыштыр.

Ажылга Чонну хаара тудар албан черинге бүрүткедип алгаш, ажил дилеп турган кижини ажилга хүлээп алырга, ажил берикчизинге 100 муң рубль акшаны бээр деп чүвени база Юбилян Лойгудан билип алдым.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелдин дугайында хөй-ле

Сайгарлыкчы Кежик Ооржак.

чүүлү ам-даа билбес-тир мен деп миннип, ооң дугайында ам-даа тодаргай билип алыр-дыр деп шийтпирледим.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелинге бүзүрээш, хууда ажил-агыйдан арат-фермер ажил-агыйын тургускан Юбилян Широнович Лойгунуң ажил-херээ чедишкенин боор дээрзи чигизинниг чок.

БАЛЫКЧЫГА СЫЫРТКЫЫШ ДЕГ

«Кайы-бир кижини тоттуну деп диэнзе, аңаа балыкты эвес, а сыырткыышты бер» деп чоннуң мерген чугаазы бар болгай. Өттүр-ле сөглээн де. Шынап-ла, харын, аштаан кижиге балыкты берген херээ чүү боор — ону чипкеш, оон база аштай бээр-ле болгай. А бир эвес сыырткыыш берип каар болза, кижичезээде тодуг чоруур — аш-

галыг кижилер-биле сүмөлижип, төлөвилелге кижир сорулгазын, кылыр ажы ижиниң уг-шин тодарады деткимче акшаны алгаш, хууда сайгарлыкчылай берген. Ооң бүдүрүп турар продукциясы сүттен болбаазыракан сметана, саржаг, чөкпө быштак, хойтпак дээш, өсөөк аш-чем аймаа. Аңаа сайгарлыкчы сүттү Василий (Сары) арат-фермер кооперативинден ап турар.

Хууда сайгарлыкчы кооперативтин мындыг калбаа-биле ажилдажылгазы көдээ мал ажылының улам садырап турарының херечи. Ооң кол чылдагааны арат ажил-агыйларының малының бажының көвүдээни, элти, сүттү, дүктү мал ээзи чаагай болбаазырадып күш чептөө апарганы. Ынчангаш малды өсөр ажил-агыйлардан аңгыда, малдың эт-кежин, сүдү дүгүн болбаазырадыр ажил-агыйларның тыптып эгелээ ол. Бо дээрге республика мал ажылының сайзыралының дараазында чадазы-деп чугаалап болур. Совет Эвилелиниң үезинде безин Тываның малының баш саны миллион чедирер деп план күүсеттинмейн барган болган. Ам республикада 1 миллион ажыг мал бар. Малды дириг садары, азы ооң ээдин, дүгү сүдүн болбаазыратпайн сад-

Делгелгеге эккелген мал чеми.

тай бергеш, сыырткыыш-биле балыкты тудуп чиир — ол-ла.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилел Алдан-Маадыр суурдан Кежик Ооржакка балыкчыга сыырткыыш дег болган дизе, хөөредиг чок. Бо аныяк кижичорду Чонну ажилга хаара тудар албан черинге ажил чок мен деп бүрүткедип алган турган. Мен бодаарымга, ол шуут-ла кайын ажил чок орган деп, хууда ажылы турган-на боор. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелге кижирге ажил чок кижиге 100 муң рубль бээр деп билип алгаш, Кежик Ооржак арга-дуржул-

ры эвээш орулгалыг дээр мал-маганның чүгле бараанын көргөн кижилерге безин билдингир. А бо малды ий холу-биле азырап өстүрүп турар малчыннар малдың продукциязын болбаазырадыр аныяк-дузазын ылап бил бергеннер. Кежик Ооржак ышкаш кижилер бо ажил боттарының туружун ээле эгелээни ол. Оларның бо чугула ажылының моон сонгаа сан-даа, шынар-даа талазы-биле сайзыраарынга «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилели ужура дузалыг боору чугаажок. Мал продукциязын республика бүдүрери көвүдөп, оон үнгө аш-чемниң шынары эки боор болза, садыгжыларның Сай-

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилели

ҮРЕ-ТҮҢНЭЛДИГ АЖЫЛДЫҢ БАДЫТКАЛЫ

Делгелгениң ийи дугаар хүнү баштайгызындан ылгал чок, аажок идепкейжи байдалга эрткен. Чон соксаал чокка шуужуп, республиканың бүдүрүкчүлериниң барааннарын улуг сонургал-биле көрүп, оларны күзелди-биле садып ап турду. Кожууннарда эккелген барааннарның аразында чүнү чок дээрли: аш-чем аймаа, алгы-кештен даараан идик-хеп, суй белектер, демир-дестен, ыяш-даштан бүдүрген чүзүн-баазын дериг-херекселдер дээш, оон-даа өске... Кожуун бүрүзүнүн делгезен барааны онзагай, солун.

Мартина Куулар, Тес-Хем кожууннуң чагырга даргазының экономика талазы-биле оралакчызы:

— Тыва Республиканың Баштыңы — Чазак Даргазы Ш.Кара-оолдун айыткалын күүседип, ук төлөвилелге киржир дээш, чыл эгезинде кожууннуң суурларын кезип, кандыг ажыктыг бүдүрүлгелер ажыдып алырының дугайында чон-биле ажык чугаалажып, сүмөлешкен бис. Оон түңнелинде 7 суурда 10 төлөвилел тургустунган. Оон

Марина Ооржактың даарааны тыва национал хепти Айслуу Сарыглар биле Жозель Сарыглар көргүскеннер.

ЧАРАШ ЧҮҮЛДҮН ТӨЛӨВИЛЕЛИ

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелиниң сорулгазы көдээ ажыл-иштин хөгжүдери тургачугаажок. Төлөвилелдин бодунан ол илдең. Ынчалза-да төлөвилелдин кызыгаары оон-даа делгем. Бети дээрге, аш-чем аймаан хаптаары, аалаары безин чараш чүүл, он ажыл-агыйның чедиинишнери хамааржыр дээрзин төлөвилелдин бо делгелге бадыткаан. Губернатор төлөвилели чараш чүүлдүн төлөвилели деп чүвени ажыл-иш амыдырал көргүскен.

Ак-Довурактан Марина Ооржак даараныр салым-ааныг. Чүгле хүн бүрү идик-хепти эвес, кон-тертерге, куда-дойга, ба-ырларда кедер каас-ча-аш тыва национал хептерни аарап турар. Ус-шевер ки-илерге «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилел агадыкчы сеткил-сагыш-иле ажылдаарыга, акша-ириңи-даа талазы-биле өткимче болду деп, Марина Ооржак ооловна чугаалап, рес-публиканың чонунуң ажыл-иш бүдүжүңгө, чогаадыкчы салым-чаяанынга үндөзилзэн төлөвилелдер тыптып кээр санап турар.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилели бодунуң сорул-газын күүседиптерге, улам турунгаар хөгжүүрүнүн про-граммасы тургустунары чу-гаажок.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Ак-Эриктен аныяк сайгарлыкчы Кур-Дагба Ланаа.

иштинде 6 төлөвилел долзу-биле боттанган, 2-ниң техни-тиг коштурулгазы доостурга-ла, декабрьда ажылдадып эгелээр бис. 2 бүдүрүлгө чери акша-ландырышкын манап турза-даа, кыдыыга артып калбайн, боттарының барааннарын бүдү-рүп, шенелде продукциязын бараалгадыры-биле делгелгеде чедип келген.

Чижээлээрге, Чыргаланды суурда үш төлөвилел бар. Олар

ның бирээзи — чыжырганадан кылыглар бүдүрүлгези. Ону хууда сайгарлыкчы Алдаймаа Долзат башкарып турар. Ажыл чок байдалды чавырылдырар тускай программаның акшалан-дырышкыны-биле Минусинск хоорайдан чыжырганадан тус-кай сортунуң ыяштарын садып алгаш, 1 гектар черде тараан. Олар чемижин үш чыл эрткенде бээр. Чогум Тес-Хем — чыжы-рганадан бай оран. Ынчангаш

Алдаймаа Анатольевна черлик чыжырганадан чимизин чыып, чулукту, вареньени, сиропту бүдүрүп эгелзэн.

Чыргаланды суурда база бир төлөвилел — сүт хүлээр болгаш болбаазырадыр пункт. Бо ажыл-чорудулга «Чодураа» МУБ-ка оон мурнунда-ла черле чоруп турган. А чурттакчы чондан сүт хүлээр черни тургузары черле херек апарган. Сүтү хүлээгеш, оон янзы-бүрү барааннарны белет-кээш, чүгле кожуунга эвес, а бүгү республикага тарадыр сорулгалыг бис.

Самагалдай суурдан аныяк сайгарлыкчы Айсула Натпит-оол кожуун төвүнде октаттын-ган турган тудугну септээш, кондитер цегин ажыдып алган. Оон чаагай барааннары үр бол-бас, дыка дүрген саттына бээр. Черле ынчаш бистиң кожуун-нуң төлөвилелдерин амгы үе-ниң аайы-биле негеттинип турар, чонга херек болгаш ажыктыг төлөвилелдер деп санап, моон-даа сонгаар изиг чүткүлдүг, кы-зымаккай ажылдаар бис — деп чугаалады.

Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик суурдан Кур-Дагба Ланааның аът дериг-херексели кылыр бүдүрүлгези кожуунуң он төлөвилелиниң бирээзи.

Кур-Дагба Ланаа:

— Аъттың дериг-херекселин кылырын ачамдан өөренип ал-ган мен. Бичимден тура аңа дузалажып чораан болгаш, шеверлениринге ала-чайгаар сонургалым улуг. Амы-хууда чылгы малдыг болгаш баштай-гы дээрзинде бодум ажыглаар дээш дериг-херекселди кылып турдум. Чоорту таныыр-билир улустан чагыглар кээп эгелзэн. Оон харын тура-сорук кирип, делгеми-биле ажылдай берге-ним бо. Амгы үеде чагыглар

бүдүн республикадан кирип турар. Албан-езу-биле тургус-тунганындан бээр бүдүрүлгө чери бир чыл ашкан. Оран-ба-жың, даараныр тускай машина-лар белең. Алгы-кешти бодум эттеп кылып-даа, садып-даа алыр-дыр мен. Амдызында чааскаан ажылдап турар мен. Чаңгыс эзерни 10 хонук дургу-зунда хүннүң-не эртенден орай-га чедир олуруп тургаш, кылыр. Ынчангаш келир үеде 4 кижиге чедир ажылдакчыларны хаара тудуп, бүдүрүлгени шуудады-ры көрдүнгөн — деп чугаазын доосту.

ТР-ниң Экономика яамы-зының дыңнадып турары-биле алырга, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» езугаар 175 төлөвилел бар, оларның 137-зи азы 78 хуузу 99 суурларда ажылдап эгелзэн, а 38-зи азы 22 хуузу удавас херек кырынга боттаныр. 2013 чылдың эрткен 10 айларында көдээ черлер-де 482 ажылчын олуттар тур-густунган. Төлөвилелдин кир-жикчилери күрүнөден 80 млн. рубль түңнүг деткимчени алган. Оон аңгыда сайгарлыкчыларга 20 ажыг чер девискээрлерин, 10 тудугну дамчыткан.

Тывада күш-ажылга ынак, ус-шевер, чогаадыкчы, бедик тура-соруктуг, төрзэн респу-бликазының келир үеде сайзы-ралы, чаагай чоруу дээш сагыш аарып чоруур кижилер бар дээрзин дыштаныр хүннерде эрткен «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» делгелгези база ка-тап бадыткаан. Ам чүгле чаң-гыс черге доктаавайн, улам бу-рунгаарлап, «Тывага бүдүрген» деп сестерни делегей чергелиг алдаржыдары арткан.

Азияна ТАУ.

Ш. МОНГУШТУҢ ТЫРТТЫГАН ЧУРУКТАРЫ.

МООЛДА ТЫВАЛАРЫВЫС

Россияның кызыгаар чоогунда регионунун ко-жазында чурт-биле садыг-экономиктиг, культурлуг болгаш эртем харылзааларын сайзырадырынга чаа үе-чаданы республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун бо чылдың мартта Улан-Баторже аян-чоруу ажыткан, ынчан Моолдун найысылалынга Тыва Республиканың төлээ чериниң ажыдышкынының езулалы болган.

Ол аян-чоруктуң үезинде Шолбан Кара-оол Моолдун чазааның даргазы-биле ужурашкан, көдээ ажыл-агый адырынга, кызыгаар чоогунун садыглаашкынынга болгаш гуманитарлыг харылзааларга, транспорт аргыштырылганынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан. Моолдан уксаалыг

бир дөмей, солуннарны дораанна шыларадыр ажыдып, номчуп-ла эгеледилер.

Оларның Улуг Тывада амыдырал-чуртталганы сеткилинден со-нуургап, удаа-дараа айтырыглар салып турарын эскерип олурарга, чер-чуртунче каш чыл келбээ-нинден, ону сагынганын мени дамчыштыр сөстен билип алгаш сеткил-сагыжы ханган, чым-чак хүлүмзүрүүн көргөш, хан төрөлдөр чаңгыс черде чыгып келген-биле дөмей шааладыр баткан дамырактың даажы дег, ала-чайгаар-ла чугаавыс куттула берди.

Ниитилелдин кежигүннериниң хөй кезин Улуг Тывага чаңгыс-даа келбээн хирезинде тыва дылды эки билирин кайгап, хүндүкелім демдээ — четтиргенимни илерет-тим. Моолда тыва дылды сайзы-

рэлсух, улуг назы чеде берген хам акый Баттхергал, Улан-Баторнун MN 2 телевидениезинде 1 айда 1 катал үнүп турар тыва медээлерлиг «Алдаа-Ханаа» дамчыдылганың диктору Ганзориг Чимеддорж, Тывага бир дугаар Моолдун төлээ чериниң Чингине консулу болуп ажылдап турган Дарийн Пунцаг дээш, оон-даа өске солун тывалар барынга чор-гаарланып турдум.

Луурев Өнөрхуяг, Моол-Тыва кады ажылдажылга ниитилели-ниң даргазы:

— Моолда Тываның ниитилелин кажан удуртуп эгелээн силер?

— Мен бо ниитилелди чоокта чаа удуртуп эгеледим. 2008 чылда Моол-Тыва кады ажылдажылга ниитилели турган. Кайызы-даа дөмей ниитилелдер, чоннун езу-

Тыва — Моол ниитилелдин даргазы Луурев Өнөрхуяг.

быжыг харылзаалыг чораан. Кезээде демниг, найыралдыг кады ажылдап чоруур бис. Моолда тываларның төрзүн дылын болгаш ада-өгбелерден дамчып келген езу-чаңчылдарын хевээр арттырар, оларның социал байдалын экижидери-биле айтырыгларны көргөн. Мында тыва ниитилелди тургускан ужуру-даа ол.

— Мында чурттап турар тываларның амыдыралын экижидер талазы-биле кандыг ажылды чорудуп турар силер?

— 2013 чылдың март айда Моол Арат Республиканың Президентизиниң Чарлыы үнген. Ол Чарлыкта мында чурттап турар тываларның амыдыралын экижидер, чурттуң өөредилге программанынче тыва дылды өөредирин кириген. Оон-даа өске ажыл-агый талазы-биле сырый харылзаа тургустунган.

— Тыва ниитилелде каш кижиге ажылдап турарыңар? Олар аңгы-аңгы адыр аайы-биле айтырыгларны харыылаар бе?

— Бистиң ниитилелде 13

ажылдакчы бар. Моолда бо ужуру-уткалыг, чижээ, сонда үезинде 2 кандидаттың сөзү деңгежи бээрге, Моолда ниитилелдиң акшаландырышкыны шийитирлээри-биле айтырыг тургузуп турар. Ынчангаш амдында чаа башкарлып турар бан чери-дир. Тываларга хамрышкан айтырыгларның шупту олар харыылаар.

— Кижиге ук-төөгүлүг, төрө черлиг болур болгай, боттарны таныштырып көрүрөм.

— Ада-иём кайызы-дэ Ценгел аймак чурттуг. У дөзүм — тыва. Бодум Ула Батор хоорайга төрүттүнгө маңа өскөн мен. Тыва чоңунуң чараш чаңчылдарын сап чоруур бодалдыг мен. Ынчангаш бо ниитилелди удуртуп биле томуйлаттым. Тыва чурткаас-чараш бойдус чурумал биле онзагай болгай, ыңды чараш черлерже аян-чоркылырынга ынак мен.

Тыва — Моол ниитилелдин кежигүннери. Улан-Батор хоорай.

малды Тываның ажыл-агыйларының садып алырының дугайында, Улан-Баторнун дээди өөредилге черлеринге тыва студентилерге квоталар тускайлаарының дугайында, кызыгаарда «Хандагайты — Боршоо» эрттирилге пунктузунга чурттар аразының эрге-байдалын тыпсырынга кады күжениш-киннерниң дугайында, Моолдун авиакомпанияларының Иркутскиден болгаш Улан-Удэден рейстер ажыдарының талазы-биле айтырыгны өөренип көөрүнүң дугайында дугуржулгалар чардынганын чугааны эгелээриниң мурнунда сагындырып каайн.

Бо күзүн Моолдун төвү Улан-Батор хоорайже сургакчылаашкынымның бир сорулгазы — ыңды чурттап турар үндезин тывалар-биле ужуражып, оларның амыдырал-чуртталганын, ажыл-ижин республиканың эң хоочун солуну — «Шынның» номчукчуларынга таныштырары.

Шынап-ла, ужуражыр болуп дугурушкан хүнүвүсте тыва-моол ниитилелдин оран-савазында удуртур чөвүлелдин он шаа хире кежигүннери — үндезин тывалар мени онза сонургал-биле уткуп хүлээп алдылар.

Аңаа чеде бээрим бетинде-ле оларның меңээ баш бурунгаар чагып кааны «Шын» солунунун элээн каш үндүрүлгелерин чугаа эгелээр мурнунда үлөп бердим. Чер-чуртундан дыка үрде манааны чагаа, медээ алган кижиге-биле

радыр дээш сагыш аарып чоруур Улан-Батор хоорайда Моолдун өөредилге болгаш эртем яамызының чанында өөредилге институтунда эртем ажылдакчызы, ада-иези тыва, Ценгел чурттуг Хийстиң уруу Гансуктан ооң чылдагаанын айтырарыма ол мынчаар харыылады:

— Сөөлгү үеде Моолдун чаза болгаш өөредилге яамызы моолда чурттап чоруур казах, тыва дээн ышкаш биче буурай чоннарның ажы-төлүн төрзүн дылынга өөредир арга-хемчеглерни ал эгелээни өөрүнчүг. Бодап турарымга Моолда чурттап чоруур тывалар, ылаңгыя Ценгел тывалары, бо үеде чедир төрзүн тыва дылын утпайн келгени — кайгамчык, чоргааранчыг чорук. Ынчангаш дылы болгаш ооң-биле деңге чараш тыва чаңчылдарын хевээр арттырып алган ол күзел-соруун оон-даа ыңай уламчылап келир салгалга дамчыдары бистиң кол ажылывыс, сорулгавыс болур ужурулуг. Тыва кижиге тывалавас болза, кым тывалаар боор. База бо чараш дылывысты өске дылдар-биле хойтпакталдырбайн, арыг ап чоруур ужурулуг бис.

Ажыл-агыйжы 3-4 хонуктуң дургузунда чеже солун тываларга ужуражып чугаалашпадым дээр! 2001 чылда Моолда тывалар ниитилелиниң тургузукчузу, академик, профессор Янгалагийн Шуурав башкы, эртем ажылдакчылары, кино артизи Отгон Гэ-

чаңчылдарын кадагалап арттырар болгаш төрзүн дылынга өөредир деп сорулгалыг.

Ниитилел 2 улуг бөлүктүг:

1. Бизнес талазы-биле ажылдар.

2. Социал адырның ажылдары, спорт, өөредилге болгаш кадык камгалалы.

Бо ниитилел 2 чурттуң аразында харылзааны быжыглап, кады ажылдап турарын демдегеп болур, Тывада «Байлак» лагеринге чайгы үеде моол уругларны дыштандырган. А тыва уруглар «Найрамдал» лагеринге дыштанылганын эрттирген. Дугуржулга езугаар оон-даа хөй ажылдарны кылып турар.

— Моол Республикада тываларның саны каш ирги?

— Моолда чурттап чоруур тыва чоннун саны ам-даа тодараттынмаан. Баян-Өлгий аймактың Ценгел сумузунда тываларның саны билдинип-даа турар болза, а өске булуңнарында оларның саны тодаргай эвес. Бистиң ниитилел бо ажылды тодарадыры-биле сорулганы салып, планны тургускан. Чыл төнчүзүңге чедир бистиң аравыста тыва нациялыг чонуустуң санаашкынын тодарадып ажылдаар бис.

— Келир үеде чаа планны болгаш тыва чон-биле харылзааларыңарга хамаарыштыр чугаалап көрүңерем.

— Моол Республика биле Таңды-Тыва шаандан тура аразында

Бо хүннерде, декабрь 11-13-те, республика найысылалынга Тываның болгаш Моолдун чоннарын каттыштырар база бир чылдага моол кинонун хүннери болур. Кызылдың чурттакчыларынга болгаш аалчыларынга көргүзөр үш фильмин шилип алган. С. Сэнгедорж жиссернун «Лардыма» («Амыдырал») деп кинозу 2013 чылда Ула Баторга эрткен кинофестиваль тиилелгени чедип алган. Ол моол рээжен кижиниң салым-чолун көргүзүп, амгы ниитилелде эг-бүлө тургустунган нарын айтырыгларны көдүрүп турар. Моол аныяк жиссер Ш. Доржсуренниң «Көк демдектиг кижилер» деп кинозу 90 чылдарда Европаже чоруй барган алышкыларның кандыг үлө таварышканын төөгүп турар. Ол фильмин Германияга, Францияга, Бразилияга көргүскөн соонда көрүкчүлөр бедии-биле үнелзэн. Б. Баржиссернун «Би монгол хун» («Мен—моол мен») деп кинозу Моолдун Ценгел аймаанда чурттап турар үндезин тыва кижиге Папизаанна салым-хуузу көргүзүп турар. Ол фильм 2012 чылда Каирге болгаш кинофестивальга ийги черни ээлзэн.

Моолдун эң эки дээн киноларын найысылалдың «Найырал» кинотеатрына көргүзөр, тыва дылче бижимел очулгалыг болур. «Лардыма» деп кинога кол рольду ойнаан, үндезин тыва Отгон Гэрэлсух Моолдун кино ажылдакчыларының ассоциациязының президентиз Тывага көргүзөр фильмерни ол эккээр. Кинолар көргүзери-биле чегелештир Тывага бир дугаар Моолдун төлээ чериниң Чингине консулу болуп ажылдап турган Дарийн Пунцагтың ажылдап кылганы «Тыва моол-испан словарьның» таныштырылгасын Тывага эрттирер.

Ол ышкаш чогаалчы, тыва уктуг, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, «Германия Федеративтиг Республиканың мурнун ачы-хавыяазы дээш» орденниң эдилекчизи, Адельберт Шамиссо болгаш Хаймито Додерера аттыг шаңналдарның лауреады Чинагийн Галсан-биле кызылчыларның чогаадкычы ужуражылгазы болур.

Тывага кээр аалчыларывыс, үндезин тывалар Отгон Гэрэлсух болгаш Дарийн Пунцаг дугайында дараазында үндүрүлгеден номчу силер.

Инна ДАМБА-ХУУРА

(Уланчылыг).

Чагыдылга-2014

ӨГ-БҮЛЕВИС ЫНАК
СОЛУНУ «ШЫН»

Кижиниң хар-назы-
улгадырга, чашкы
ылгаш элээди үле-
каракка дүүнүгү дег
стүп келир чүве-дир.
Эттен ада-иём Тес-Хем
түннү депшилгелиг
иери чораан. Ачам
Баир Амырдаевич
чаа бүгү назынын-
бухгалтерлеп келген.
Камаа Булчуновна
чаа Самагалдайның
аныр комбинадынга
даан, шаңнал-мактал-
ус-шевер мастер ки-
Олар — үжен чылдар-
төнчүзүндө өг-бүле-
ан, алды ажы-төлдүн
ерлиг ада-иези.

Акым Седип
Аракчаа
чылда, мен
чылда төрүт-
енивис соонда
маларывыс 4
тан. Чүве билир
танымда ада-
Самагалдайның
жаба кудумчузунда чаа
дан бажыңныг, чайын ооң
ыңга ак өөн тип алыр. Ол
жи-биле улуг огородтуг,
дагааларлыг бис. Тес-
орус чон хөй чурттап
болгаш, олардан
ле, чаа чүүлдерни, ол
кижилери үлегерлеп
ул, орус дылга аажок чу-
ажыыр турганнар.

Ачам, ачам «Шын», «Ту-
ская правда» солуннар-
чагыдып ап номчуур.
орны дугаар аайы-би-
чыгаш, кара өңнүг де-
ден шевергин кылган
жи холу» херексел-биле
ада азып каан турар чү-
Бажыңывыска көдээден
елдеривис келгенде, ме-
номчудуп алыр. Көпөөл
ам, Седип акым сугларны
чырыыңга безин ном-
тунарлар» деп авамдан
нааш, оларны өттүнүп
мчутунар мен.

Бир мындыг чүүлдү сак-
п келдим. Школаже беш
ажып чорааш кирген
н. Ынчан эге класска
енип тургаш, «Шын» со-
н-биле «Тувинская прав-
да» кожа салып алгаш,
үштүреримге дүүшпеске,
тулдап шаг болган мен.
ни-биле «Шында» ма-
риалды орус дылче «Ту-
ская правда» очулдуруп
ан деп бичии кижиниң че-
н бодалы болган. Көпөөл
ым тайылбырлаза, ийи аң-
солун деп билип алдым.
ам, ачам биске «Пионер-
ая правда», «Сылдысчы-
ш», «Тываның аныякта-
уруглар журналдарын
үлүчү чагыдып бээр. Ол
агда өг-бүле солун чокта,
тур-биле демей. Солун-
түкүлдүн ачызында, шуп-
вус эртем-билигилг бол-
н бис: ачамның кады

төрзөн дуңмазы Василий
Амырдаевич Көпөөл — ты-
валардан бир дугаар эконо-
мика эртемнериниң канди-
дады. Акым Седип Баирович
Аракчаа — Москваның күрү-
не университетин Тывадан
бир дугаар дообсканнарның
бирээзи. Дуңмам Зоя Сам-
дан — эртем ажилдакчызы,
филология эртемнериниң
кандидады дээш, өскелери-
вис-даа багай эвес кижилер
болдус.

Тыва радиого 35 чыл
ажылдааш, барык 8 чыл
школага журналистика бөл-
гүмүн чорудуп келдим. Аңаа
ажылдааш, чамдык башкы-

лар солун-сеткүүл номчуvas
боорга, кайгаар чордум. То-
зан чылдарда акша-шалың
үнмес үениң салдарындан
солун чагытпазы чаңчыл бо-
лу берген боор. Амгы үеде
башкылар өөреникчилерни
солун-сеткүүл, ном номчуу-
рунга, харын-даа уруглар
садындан-на чаңчыктырар
болза эки. Кандыг-даа ном-
ну, солунну садып турар үе
ышкажыл. Мээң үемде ты-
вилбас номнарны Россия
почтазындан чагып, садып
ап турдус.

«Шын» солуннун ажил-
дакчылары нарын үүле-
херзэн бүгү тала-биле
күүседип турлар. Ылаңгыя
Светлана Балчыр, Айлаң
Монгуш, Валерия Конгар,
Шаңгыр-оол Суваң оларның
шуптузунун материалдарын
улуг күзел-биле номчуур бис.
Оон ыңай Д.И.Чыдымның
очулдурган доктаал-саавыр-
лары амыдыралга чугула
херек документи-дир.
Кол редактор Инна Дам-
ба-Хуурак ажилдап эгелзэн
соонда, солуннун каасталга
хевиринде чаа өскерилге-
лерни эскердим. Ай санын-
да кол редакторнун мате-
риалы үнүп турар. Солун
бүрүзүнүн арыннарынга
тыва улустун үнелиг үлегер
домактарын ыяап-ла парлап
турары дыка солун.

Республикавыс амыды-
ралы чыл бүрүде берге
байдалдан уштунуп, эки-
жип туру. «Шын» солуннун
арыннары көвүдөп, номчук-
чунун бижзэн чүүлдери чы-
рыкче доктаамал саат чокка
рыкче доктаамал саат чокка
үлүчү эгелзэринге бүзүрелим
үнүп эгелзэринге бүзүрелим
улуг. «Шынны» чагыдар,
шынны билип алыр.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
«Шынның» 1954 чыл-
дан бээр номчукчузу.

«Эне-Сайның» эчис-соруу

Эр кижиниң дидим,
чоргаарын алгап-мактаан,
хей-аъдын оттурган, Тыва-
ның эр улусунун дүрүмүн-
ге даянган «Эчис-соруу»
ыры-хөгжүм төлевилели-
биле Тыва Республиканың
алдарлыг артизи Айдаш
Барыңмаа баштаан «Эне-
Сай» хөгжүм студиязының
чогаадыкчы бөлүү кожуун-
нар төптеринде концертте-
рин бо хүннерде бараал-
гадып чоруп турар.

«Эне-Сай» этниктиг хөгжүм
студиязының ыраажылары ыры-
шүлүк болгаш аас чогаалы-
биле эр чоннун хей-аъдын
көдүрер сорулгалыг. Бөлүктүн
ажыл-чорудулгазында Тыва Рес-
публиканың алдарлыг артизи
Мерген Куулар, студияның ме-
неджер-продюсери Уран-оол
Бүдөгечи база аныяк ыраа-
жы Саян Сандак олар киржип
турар. «Эчис-соруу» хөгжүм
төлевилелинун удуртукчузу Тыва
Республиканың алдарлыг арти-
зи, «Эне-Сай» этниктиг хөгжүм
студиязының чингине директору
Айдаш Барыңмаадан сонуургаан
айтырыгларымга харыылап бээ-
рин диледим.

— Айдаш Иванович, эрткен
айда республиканың Адалар-
ның III чыыжыңга эр улустун,
ылаңгыя аныяк-өскөнниң ара-
га, таакпыже сундугуп тура-
рын дүвүрел-биле сайгарып
чугаалашкан болгай. Ук чидиг
айтырыгны чавырылдырары-
биле силерниң чогаадыкчы
коллективниң кандыг арга-
ларны ажыглап турарыл?

— Хүннүн сагышты аартып
чоруур бо айтырыгны шиит-
пирлээри боттарывыстан, тыва
эрлерниң демниг хөдөлиш-
киннеринден хамааржыр дээр-
зин миннип турар бис. Ынчан-
гаш амгы болгаш келир үеде
чуртталганың амыр-чаагай чо-
руу дээш, сеткилдиг ханы са-
гыш чооваашкынын илередип,
боттарывыстың-на шын эвес
кылдыныгларывыс уржук-салда-
ры боор чедер-четпестеривисти
эде көрүп, өрү тырттынарынче
туруштуг базым, көдүрлүүшкүн-
нүн көскү демдээ болур тыва эр
кижиниң Дүрүмүн 3 чыл бурун-
гаар бадылааш, шимченип эге-
лзэн болгай бис.

Бо эрткен Адалар чыыжың-
га эр чоннун деминиң, идепке-
йиниң бедээнин көргөш, өөрүп
ордум. Аныяк-өскөнге, ылаңгыя
школа назылыг оолдарга, ба-
гай салдардан чайлап, өгбелер-
ниң төлөптиг аажы-чаңын сагып,
күш-ажылды хүндүлөп чоруур
кылдыр оларның хей-аъдын
болгаш эр соруун бедидери соң-
гаарлаттынмас айтырыг бооп,
маңаа хөйүнү сагыш-сеткилин
хайныктырды. Бистиң студия
база ыры-хөгжүм-биле эр чон-
нун сеткил-хөңүн чүглендирип,
быжыг тура-соруку оттуруп,
бодал-сагыжының арыг, чырык
болурун хөөннээринче ажылын
угландырган. Ынчангаш ада ки-
жиниң хей-аъдын, сүлде-сүзүүн
көдүрүп бедидер ажылды чон
ортузунга калбаа-биле чорудар,
кожууннарда чөвүлелдерниң
ажыл-чорудулгазын күштелди-
рип, оларныг деткир сорулга-

ны салган. Бистер ажылывыска
тыва эр кижиниң дүрүмүндө
айыттыңан «Угаан-медерелиңни
болгаш күш-дамырыңны доктаа-
мал сайзырадып, кадыкшылың-
ны быжыглап чор. Арага-дары-
же сундукпайн, багай салдарга
алыспайн, өгбелерниң төлөптиг
аажы-чаңын сагып чор», «Кара
сагыштыг, адааргак болба.
Төрзөн чер-чуртуңга езулуг
ынак болзунза, ону ак сеткил-
диг ажыл-херээң-биле бадыт-
ка. Өске кижилерниң чедиш-
киннерин база үнелеп чор»,
дзэн мерген сөстөрни удуртулга
кылдыр алган бис.

— Чогаадыкчы бөлүүңер
«Эне-Сайның» ажыл-чору-
дулгазының дугайында со-
нуургадып көрүңерем.

— 1999-2000 чылдарда-ла са-
гыш-хөөнүс аяннашкан, чаң-
гыс үзел-бодалдыг эштерим
— Тыва Республиканың алдар-
лыг артизи Аяс Данзырын база
Мерген Куулар-биле мындыг
хевирлиг төлевилелди боттан-
дырарын дугуржуп турган бис.
Элзэн үе эрткен-даа бол, ону
боттандырып, бо чылдың март

дыгыл, Айдаш Иванович?

— Ол шын. Хөөмей дээрге
тыва чоннун эртинези-дир. Ол
чоннун сагыш-чүрээнде хөй чүс
чылдар иштинде өжүп-төнмзэн
чараш культураны илередип
ажыткан туруш, хөөн-дүр. Чон-
нун кайгамчык уран, салгалдан
салгалче дамчып келген чаагай
чаңчылының амгы үеде эң-не
көрүштүг, дыңнап ханмас хе-
вирлерин салым-чаянныг акы-
ларым Геннадий Тумат, Кай-
гал-оол Ховалыг, Конгар-оол
Ондар, Александр Саржат-оол
баштаан хөөмейжилер улам сай-
зырадып, чаа аргаларны ажыг-
лап, бүгү делегейге алдаржыт-
кан. Оларның соон иззэн аныяк
хөөмейжилеривистиң онзагай
талантызынга, бодум хуумда,
чүгле чоргаарлары чордум.

Билип кээримге-ле, хөөмей-
лээр болган мен. Кырган-ачам-
ның хөөмейлээрин дыңнап чо-
рааш, ол кайгамчык уран хөөнге
хандыкшы берген мен. Ынчаар-
ла чажымдан хөөмей-сыгытка
сонуургалым көдүрүлген. «Дем
— күштүг, шынар — ачылыг» деп
өгбелеривистиң мерген угаады

Төрзөн чер-чуртуңга езулуг ынак
болзунза, ону ак сеткилдиг ажыл-
херээң-биле бадытка.

айда албан-езузу-биле ажыттын-
ган «Эне-Сай» этниктиг хөгжүм
студиязының ажыл-чорудуунда
ажыглап эгелзэн бис. Ылаң-
гыя менеджер-продюсер Уран-
оол Бүдөгечиниң сонуургалдыг
ажылдап, материал-техниктиг
баазаны экижиткенинден кол-
лективте аныяк ыраажыларның
немешкени өөрүнчүг. Маңаа Кы-
зыл хоорайның Төлзөлекчилер
хуралының депутады Долаан
Даржааның оран-сава айтырыын
шиитпирлээринге кириген улуг
үлүг-хуузуң чугаалавайн баар
аргам чок. Бистиң чогаадыкчы
ажыл-херээвисти үнелеп, кан-
чаар-даа аажок деткип чоруур
Тываның Баштыңы Шолбан Ка-
ра-оол, ТР-ниң Чаззааның Канце-
ляриязының удуртукчузу Артур
Монгал, Тыва Үндезин куль-
тура төвүнүн артистери — ат-
сураглыг хөөмейжилер Алдар
Тамдын, Андрей Монгуш, Бады-
Доржу Ондар, «Алаш» бөлүү
база Тываның Улустун чогаалчы-
зы Эдуард Мижит, эрте «аъды-
ның бажы хоя берген» эживис,
композитор Октябрь Саая олар-
ның бүгү талалыг ачы-дузазы-
биле чедишкинниг ажылдап
чор бис.

— «Эчис-соруу» хөгжүм тө-
левилелиниң ады кайыын ты-
вылганыл, Айдаш Иванович?

— Төлевилелди аныяк шүлүк-
чү Маадыр Кыргыстың сөзүн-
ге бижиттингени «Эчис-соруу»
деп ырыга тураскаадып адаан.
Ырыны билдингир видео-чурук
тырттырыкчызы Григорий Дам-
дынның сүмелзэни-биле клипке
таарыштырып, езулуг чылгычы-
лар чурту Улуг-Хемниң Кожай-
га, Торгалыгга тырттырганын
көрүкчү сактыр боор.

— Хөөмей-сыгыт тыва эр
кижиниң сүлдээзиниң дээдизи
дизе, чазыг болбас боор. Си-
лерниң санал-бодалыңар кан-

бар болгай. Амгы үениң аныяк-
тарының аяны дүрген, диңмит-
телген ырыларыңга база тыва
национал аян-хөөннү, аас-чо-
гаалды кириштирип болур.

Кандыг-даа ажылды тура-со-
руктуг эгелзээрге түңнелдиг. «Эки
кылган ажыл-иш — элөп чиптес
үүл» дижир болгай. Үлегерлиг-
лерниң башкы одуруунга чаң-
гыс чер-чурттуурус, Россияның
камгалал сайыды Сергей Күжү-
гетович Шойгунун ажыл-херзэн
бирги черде чоргаарал-биле
чугаалап болур. Ындыгларга,
хензиг-даа бол, дөмейлежирин
аныяк-өскөн кызыдар уjurлуг.

— Айдаш Иванович, тө-
лөптиг эр кижиниң сагыш-сет-
кили, бодалдары, кылдыныг-
лары чуртунга, чонунга чүгле
экини чедирер болгаш чоргаа-
ралды оттуурар дидинер. Эр
бүдүштү хевирлээринге кым
азы чүү улуг салдарлыг болу-
рул?

— Бодум хуумда, маңаа ном
кол черни ойнаар деп бодаар-
дыр мен. Тыва литератураны хүн
бүрүде чонга чедирип чоруур
мерген сөстүглериниң, ылаңгыя
Эдуард Мижиттиң база Николай
Кууларның чогаалдарын номчуп,
оларның маадырларының үле-
гер-чижээндөн өөренип, шүлүк-
теринде өттүр бижзэн угаадыг-
ларны кижы бүрүзү шынгадып
ап чоруур уjurлуг бис. Ук чо-
гаалдарда амыдыралдың шыл-
галдаларын, шаптараазыннарын
кижи мөзү-шынарын чидирбейн
ажып эртип чоруур маадырларга
бодунун омур-хевирин дөзөвилей
көөрү күзенчиг.

Эр кижиниң хей-аъдын,
түр-күчүзүн чүглендирер дзэн
«Эчис-соруу» төлевилелдин
мурнунда салган күзел, сорул-
галары амыдыралга боттаныр
дээрзинге бүзүрөп артым.

Чаяна ЧЫКАЙ.

«Дорт харылзаа»

Декабрь 17-де РФ-тин Суд приставтарының Тыва Республикада эргелелин ажилдакчылары-биле редакцияга «дорт харылзаа» болуп эртер. Хемчегге эргелелдин даргазының оралакчызы Киров Иргитович Серен-Чимит, суд шийтпирлерин күүседирин организаастаар килдистин начальниги Омак Степанович Достай, Кызыл хоорай талазы-биле килдистин начальниги Баяна Бавуевна Куулар база эргелелдин башкарыкчы специализи — массалыг информация чепсектери-биле харылзаа тудар эксперт Аяс-оол Сергеевич Монгуш киржир. Сонуургаан бүгү айтырыгларыңарны редакцияның 2-01-35, 923-383-78-88 телефон дугаарларынче долгаарыңарны дыңнаттывыс. Чыл төнчүзүнде ылаңгыя торгаалдар дугайында янзы-бүрү айтырыглар хөй болгай. Ынчангаш специалистерден халас тайылбырны ап болур силер.

ЭРГИМ АВАЙ

«Ава» деп сөс адаксанчыг,
Алдан харны ашкыжеге
Авай деп-ле чораан болза,
Авай, авай, эргим авай.
Ам-даа бистин аравыска
Ажы-төлүн эргеледип,
Амыдырал оруктарын

Айтып берип чорууруңгай.
Авай сени үргүлчү-ле
Ажы-төлүн чоктап чор бис.
Чүге бисти эрте кагаш,
Аравыстан чоруй бардың?
Сеткилимге аарышкы бооп,
Артып кагды, эргим авай.

КАРА-ХӨЛҮМ ДЕЛГЕМНЕРИ

Төрүттүңүң чаяаттыңаң, оскен черим
Төрөөн суурум делгемнерин сактып ора,
Кадыр даглар кырын орта хоюм дозуп,
Хаяларга чаңгыландыр ырлап чордум.
Агып баткан Чолчу хемнин шулураажын
Кыдын дургаар малды суруп дыңнап чордум.
Кавайлыымдан өзүп келген мээң чуртум
Кажан-даа бол, каяа-даа бол сакты бээр мен.
Ырак черге чораштың мен суурум сактып,
Дүне-хүндүс чөдө бергеш, четтикпейн,
Арыг, шыксыг агаарын мен харамдыгың,
Мага хандыр улуг тышып тургулаар мен.

Байлак ХОМУШКУ.

Бай-Тайга кожуун, Кара-Хол сумузу.

ИП Альдемиров А.В. ОГРН 311434511700141 Товар сертифицирован.

Меха "Глория"

г. Киров

скидки

до 20%

Ждем Вас с 10.00-19.00

Кредит! Рассрочка на 6 мес. без переплаты

Шубы и шапки из натурального меха по ценам производителя

11 декабря - Каа-Хемский РДК с. Сарыг-Сеп

13 декабря - ДК им. Марка Оюна г. Туран

14,15 и 16 декабря - ДК им. К. Сагды г. Ак-Довурак

17 и 18 декабря - ДК им. О. Намдараа с. Сызыл-Мажалы

*(Кредит и рассрочку предоставляет ОАО ОТП Банк Лиц. №2766 от 04.03.08)
Сроки действия акции спрашивайте у продавцов-консультантов

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление гражданина Российской Федерации **Ондар Анатолия Александровича** №753 от 26.11.2013 о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401023:722, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, Аныяктар, д.26 с общей площадью 1200±8 кв.м. в аренду на 3 (три) года для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным земельным отношениям **Ч. МОНГУ**

РоссельхозБанк

13,9%
Годовых

В Новом Году!

Снижены ставки

по потребительскому кредиту!

Ставка 13,9% годовых действует с 22.11.2013 по 31.12.2013 при условии оформления потребительского кредита в рублях на срок до 12 месяцев в сумме до 100 000 рублей гражданами РФ в возрасте от 18 лет при условии, что срок возврата кредита наступает до достижения ими возраста 65 лет и оформления страхования жизни и здоровья. При отсутствии страхования жизни и здоровья ставка составит 19,25% годовых. Обеспечение по кредиту: поручительство физического либо юридического лица или залог имущества. Комиссии за выдачу и возврат кредита отсутствуют. ОАО «Россельхозбанк». Генеральная лицензия Банка России № 3349 (бессрочная). Реклама

8 800 200-02-90 | www.rshb.ru
Звонок по России бесплатный

Чарлал

Өвүр кожуунуң Ак-Чыр ортумак школазын 2007 чыда дооскан **Бады-Мөгө Даваторович Доржунуң** адын тывыскаан 17 АА №00010 аттестаттың читкенин барыдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Интернационалчы дайынчы, афган дайынынын киржикчизи; эш-өөрүнү арыг сеткилдиг эжи

Алексей Шынгарапович

ЧАЛБААНЫҢ

50 харлыында озал ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр өөнүң ишти Айлаң Бугалдаевнага, ажы-төлүңге, кады төрөөннеринге, дөргүл төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыгдалды илередип тур бис.

Чаңгысклассчылары.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7393. Чагыг 143. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.